

**СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК
І ВИХОВАННЯ
ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Коллективна монографія

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК І ВИХОВАННЯ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Колективна монографія

Укладачі:

*О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна,
С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук,
Л. В. Бобро, О. В. Лісовець*

За загальною редакцією О. Л. Кононко

Ніжин
2020

УДК 373.2.051.31:17.022:316.42
С69

Рекомендовано Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 9 від 30.01.2020 р.

Рецензенти:

Бєленька Г. В. – завідувач кафедри дошкільної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор педагогічних
наук, професор;

Шелестова Л. В. – провідний науковий співробітник Інституту
педагогіки НАПН, доктор педагогічних наук

Соціально-моральний розвиток і виховання дітей
С69 дошкільного віку: колективна монографія / укл.: О. Л. Кононко,
Н. П. Пихтіна, С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук, Л. В. Бобро,
О. В. Лісовець; за заг. ред. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ
ім. М. Гоголя, 2020. 287 с.

ISBN 978-617-527-221-3

Монографію присвячено актуальній проблемі дошкільної педагогіки, розв'язання якої сприятиме гармонійному входженню зростаючої особистості в соціум, налагодженню її конструктивних стосунків з оточуючими, забезпеченню балансу внутрішніх та зовнішніх умов оптимізації виховного процесу, спрямованого на соціально-моральний розвиток дитини дошкільного віку.

Розрахована на студентів, магістрантів, аспірантів усіх педагогічних спеціальностей та викладачів, які здійснюють керівництво дипломними, магістерськими та дисертаційними роботами означеного напрямку.

УДК 373.2.051.31:17.022:316.42

© О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна,
С. І. Матвієнко та ін., укладання, 2020

© О. Л. Кононко, загальна редакція

ISBN 978-617-527-221-3 © НДУ ім. М. Гоголя, 2020

ЗМІСТ

Вступ.....	4
I. Теоретичні аспекти соціально-морального розвитку і виховання дитини дошкільного віку (Кононко О. Л.)	7
II. Самостійність та її значення для соціально-моральної вихованості дитини 3–6/7 років (Лісовець О. В.)	58
III. Культура самовираження дитини та умови її формування у комунікативній діяльності (Аніщук А. М.)	87
IV. Совість: феноменологія, вектори дослідження, особливості розвитку в ранньому онтогенезі (Кононко О. Л.)	121
V. Специфіка патріотичного виховання у дошкільному дитинстві (Матвієнко С. І.)	169
VI. Відхилення в поведінці дітей дошкільного віку: характеристика, чинники виникнення та стратегія усунення (Пихтіна Н. П.)	198
VII. Уміння долати страх як показник соціально-моральної зрілості дитини дошкільного віку (Бобро Л. В.)	256
Післямова	285

Актуальність проблеми

На сучасному етапі розвитку суспільства усе більшої актуальності набуває проблема формування культурної особистості, здатної вільно й відповідально визначати свою позицію серед інших, приймати рішення, спираючись на систему певних знань, демонструвати свою винятковість, відстоювати право на свободу думки, виражати своє "Я" соціально прийнятними способами та методами. Однак реалії сучасного життя засвідчують, що виражаючи свою сутність, відстоюючи право на індивідуальність, дошкільники використовують різні форми та засоби самовираження, як соціально схвалювальні, так і неприйнятні. Бажання дитини виразити себе часто призводить до ігнорування соціальних норм поведінки, що може набути антикультурних і асоціальних форм.

Існує суперечність між затребуваністю суспільством культурних форм самовираження особистості та її прагненням самоствердитись, вдаючись до суперечок заради відстоювання права на самовираження, соціально неприйнятних, різких, агресивних, демонстративних форм висловлювання. Це актуалізує проблему культури самовираження дошкільників і пошук можливостей її розвитку у комунікативній діяльності.

Враховуючи соціальне замовлення на культурну особистість, реальне зниження загальної і мовленнєвої культури сучасних дітей, недостатнім вивченням означеної проблеми вітчизняними фахівцями, перед дошкільною педагогікою як наукою постає завдання визначити теоретико-методичні засади розвитку культури самовираження дітей дошкільного віку у сучасних умовах.

Встановлено, що проблема формування культури самовираження *дошкільників* достатньо глибоко не розглядається. Частково етапи формування культури самовираження дошкільників під час спільної діяльності та становлення культури самовираження дітей 6–7 років у процесі їх особистісної підготовки до школи розкриті у науковому доробку Є. Омельченко. Лишаються нечітко визначеними зміст і структура поняття "культура самовираження

дошкільників", практично відсутні роботи присвячені питанням культури самовираження дітей даного вікового етапу у колективних видах дитячої діяльності. Це й визначило правомірність і доцільність теоретико-методологічного аналізу процесу формування культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Аналіз сучасних підходів

Концептуальними засадами дослідження проблеми культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності слугували: ідеї особистісно орієнтованого підходу до виховання особистості в ранньому онтогенезі (О. Запорожець, О. Кононко); положення психолого-педагогічної науки щодо самовираження як особистісного феномену (К. Абульханова-Славська, Р. Бернс, І. Зимня, І. Єрмаков, А. Петровський, С. Рубінштейн, Л. Сохань); концептуальні засади мовленнєвого розвитку дитини в системі дошкільної освіти (А. Богуш, А. Гончаренко, Т. Піроженко, О. Ушакова); наукове положення про дитину як активного суб'єкта комунікативної діяльності (М. Лісіна, В. Слободчиков). Лінгводидактичний аспект означеної проблеми знайшов своє практичне втілення у низці дисертаційних досліджень останніх років: розвиток мовленнєвої творчості у дошкільному дитинстві (А. Богуш, Н. Гавриш); мовленнєве самовираження дошкільників різної статі (А. Аніщук); розвиток творчого мовленнєвого самовираження старших дошкільників в ігрових казкових ситуаціях (Л. Березовська); розвиток творчого самовираження дошкільників у музичній діяльності (І. Оніщук) та ін.

Проблема формування у дошкільників культури мовленнєвого самовираження у комунікативній діяльності актуалізує необхідність з'ясування ключових для висвітлення даної проблеми категорій таких, як: *самовираження, особистісне самовираження, самопрезентація, саморозкриття, культура, індивідуальна культура, культура самовираження дошкільників, самоорганізуюча діяльність, комунікативна діяльність, культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.*

К. Абульханова-Славська під *самовираженням* розуміє той "спосіб, яким людина реалізує себе як особистість в діяльності, в спілкуванні, у вирішенні життєвих проблем" [2, с. 99]. Вона вважає, що головною умовою самовираження є установка адекватності, яка визначається у більшості випадків самою особистістю, між внутрішнім світом (запитами, орієнтирами, цінностями) і зовнішнім способом вираження внутрішнього світу, безперервний рух до реальної

суспільно і особисто значущої мети, наявність перспективи зростаючої особистості [2, с. 108]. На думку вказаного автора, самовираження має різний ступінь зрілості, має свої особливості на різних вікових етапах. Так, на ранніх етапах самовираження, як правило, проявляється у формах "демонстрацій" свого "Я". Зрілою формою самовираження стає той етап особистісного самовираження, на якому прояви себе перетворюються у дійсну потребу адекватного і сутнісного вираження свого "Я". Особистість починає виробляти свою манеру поведінки, шукає свій стиль мовлення і, головне, намагається виразити себе в житті, вчинках, справах. Це засвідчує той факт, що потреба у самовираженні стає потребою у вираженні свого істинного, а не вигаданого "Я". Поки образ внутрішнього "Я" не сформувався, самовираження знаходиться на стадії суто зовнішнього, показного "вираження" самого себе (коли показувати і демонструвати ще немає чого). Чим нижче людина оцінює саму себе, тим важливішим для неї є момент зовнішньої виразності. Труднощі самовираження починаються з таких простих явищ, як сором'язливість, невпевненість у спілкуванні, або "нарочиста" грубість, яка є лише зовнішньою формою, яка приховує невпевненість [2].

Д. Узнадзе виділив чотири способи самовираження людини: спосіб, за якого людина у зовнішній поведінці бурхливо виражає те, що справді відчуває ("виплескує" себе); спосіб, який засвідчує важкість зовнішнього вираження внутрішнього світу: людині немов би необхідно докласти для цього вольових зусиль, подолати перешкоду; парадоксальний спосіб: людині притаманна неочікувана поведінка – протилежна в однакових і схожа у відмінних ситуаціях; спосіб, за якого особистість весь час немов би залишається у своєму внутрішньому світі, зовнішньо лише "приспосовуючись" до ситуації, зважаючи на неї [71]. Потреба у самовираженні може бути різною і, за визначенням Л. Ази, може виявлятися в різних формах: соціально цінній, соціально корисній, соціально значущій, асоціальної і антисоціальної; у прагненні демонструвати себе іншим, вибираючи при цьому різні тактики поведінки [3].

Розглядаючи діяльність як притаманну саме людині форму активності, О. Кононко, Л. Середюк виокремлюють поняття "*особистісне самовираження*", яке, на думку науковців, виявляється в активній діяльності людини і дозволяє їй у предметно-практичних видах діяльності максимально використати свої задатки і можливість, реалізувати свою індивідуальну своєрідність, продемонструвати особистість [31; 66].

Зустрічається в дисертаціях і термін "*самопрезентація*", який науковці вважають близьким, але не синонімічним терміну "самовираження". При цьому розглядаються психологічні чинники успішності самопрезентації (В. Хороших) і самопрезентації в Інтернет-спілкуванні (І. Шевченко). самопрезентація в комунікації (З. Зав'ялова, Т. Кубрак, І. Черкасова, І. Шкуратова).

На думку І. Шкуратової, самопрезентація визначається як процес самовираження в процесі спілкування, спрямований на створення певного враження про себе у аудиторії, в якості якої може виступати як окрема людина, так і група людей [76].

Зазначені автори, так чи інакше, аналізуючи самовираження або самопрезентацію людини, не акцентують увагу на тому, як людина проявляє себе в просторі культури, на особливостях її самовираження, а саме на культурі самовираження. Останній аспект частково розкривається у монографії О. Омельченко, яка зазначає, що кожна людина стоїть перед необхідністю поставати в будь-якому вигляді перед іншими людьми в процесі взаємодії з ними. Навіть якщо суб'єкт самовираження байдужий до свого зовнішнього вигляду, манер, то оточуючі "зчитують" інформацію про нього, незалежно від його бажання, роблячи певний висновок про його культуру самовираження [46].

Як зазначає І. Бех, самопрезентація – це процес представлення себе у відношенні соціально і культурно прийнятих способів дій і поведінки. Цей процес базується на використанні певних стратегій, розроблених для того, щоб формувати думки інших про себе. Вихованець зацікавлений у тому, щоб постати перед іншим у найкращому світлі. В такому випадку спостерігається прагнення особистості до демонстрації найбільш сприятливих особистісних якостей і приховування несхвальних рис. Одним з мотивів самопрезентації може бути побудова найбільш прийнятної і раціональної програми задумів щодо наближення до значущої особи та пристосування до схвалювальних якостей [10, с. 178]. Отже, тактика *самопрезентації* займає особливе місце в побудові міжособистісних відносин.

У розвитку міжособистісних взаємин центральну роль відіграє *саморозкриття* особистості. І. Шкуратова розглядає даний процес як повідомлення особистісно-значущої, важливої, сутнісної інформації про себе іншим людям [77]. Здатність до саморозкриття, вважає А. Маслоу, є однією з характеристик самоактуалізуючої особистості. Для того, щоб особистість досягла самоактуалізації, необхідно задовольнити потреби у спілкуванні, взаєморозумінні, прийнятті іншими, повазі, емоціях та емоційних контактах, емпатії.

Прагнення людини до спілкування, зазначає науковець, є потребою бути глибоко зрозумілим та глибоко прийнятим іншими, що неможливо без процесу саморозкриття [42].

Отже, саморозкриття сприяє розвитку успішних міжособистісних відносин: щирих, справжніх, відкритих, довірливих, що проявляються в культурі самовираження особистості.

Відповідні передумови для саморозкриття людини як особистості створює *культура*. *Культура*, у визначенні Л. Столовича, виступає характеристикою людини, мірою її духовного і професійного розвитку [69]. О. Кононко кваліфікує культуру як прогрес у духовному самовдосконаленні; набір кодів, які вказують людині на необхідність певної поведінки, забарвленої певними переживаннями і думками [30].

Базовим рівнем культури, як зазначають Є. Гусинський, Ю. Турчанінова, є *індивідуальна культура*. Під індивідуальною культурою вчені розуміють характер, звичаї, звички; свідомість і самосвідомість; знання, вміння, навички; інтелект і почуття людини [21]. На думку І. Онищук, вона проявляється у презентації людиною самої себе, проявленні назовні своєї внутрішньої сутності, транслюється через самовираження особистості, передбачає гармонію зовнішніх проявів та внутрішніх особливостей [52].

Індивідуальна культура утворює духовно-моральний простір окремої особистості і виявляє її унікальність. Формується індивідуальна культура на загальнолюдських культурних цінностях, які є основою виховання кожного індивіда, для формування в нього навичок моральної, адекватної поведінки в процесі суспільних відносин [46].

Як зазначає О. Омельченко, основоположним елементом індивідуальної культури виступає *"культура самовираження"*, під якою автор розуміє особливості, способи, результати самоорганізуючої діяльності суб'єктів самовираження, які вони знаходять або створюють відповідно до власних індивідуальних, особистісних характеристик і в результаті взаємодії з культурою суспільства [44]. Подібне визначення даному поняттю дає і О. Кононко. Під *культурою самовираження* науковець розуміє *особливості* (відмінні від інших людей властивості особистості), *способи* (систематизовану сукупність дій, використаних для досягнення мети), *результати* (проміжні та кінцеві продукти) *самоорганізованої діяльності* [30].

За висновками О. Зінченко, О. Кононко, О. Омельченко, основними характеристиками культури самовираження виступають: незалежні від зовнішніх впливів дії суб'єкта самовираження, його

здатність самостійно організувати, виконувати, контролювати, регулювати та коректувати свою поведінку, презентувати індивідуальні особливості, прагнення, переваги, які не суперечать нормам культури [26; 30; 44].

Вищезазначені науковці стверджують, що *культура самовираження* відображається в *діяльності, поведінці, вчинках*, завдяки яким людина намагається виразити іншим цінне для неї самої (суб'єктивне переживання знань, умінь, особистого досвіду), що є характерним для самовираження та без чого категорично неможливий розвиток особистості. Елементами культури самовираження є: *мета, дії*, з яких складаються вчинки людини в процесі самовираження, *засоби і результати* самовираження, *оцінка або самооцінка* самовираження. Культуру самовираження визначають через *самоорганізуючу діяльність*, яка має відповідати індивідуальним особливостям людини і культурі даного суспільства, в якому вона живе. Здійснення самоорганізуючої діяльності передбачає наявність у людини готовності до неї, для формування якої необхідно розвивати у суб'єкта самовираження здатності до організації, виконання, корекції цієї діяльності. Для виконання самоорганізуючої діяльності людина повинна бути готовою до неї, уміти здійснювати впорядковану свідому діяльність з організації та управління самою собою [30; 44].

І. Козубовська та О. Лацанич [29] виділяють індивідуальний стиль *мовленнєвої поведінки*, який проявляється певною мірою самовираження – лексичі, інтонації, міміці, пантоміміці. Вибір стилю комунікативної поведінки значною мірою залежить від того, до якої соціальної групи належить особистість і який рівень її ідентифікації з цією групою, тобто від того, чи приймає вона норми, цінності, у тому числі і норми мовленнєвої поведінки даної групи. Іноді, як зазначає Л. Буєва, залежність особистості від групи змушує її шукати згоди з нею, змінювати поведінку, установки, а також мовленнєвий репертуар, тобто бути лояльним до вживання ненормативних мовленнєвих конструктів [15]. На думку І. Зимньої, мовленнєва поведінка проявляється в манері, характері мовленнєвих дій [25].

Як засвідчує аналіз наукових джерел, проблема самовираження взагалі, культура самовираження дошкільників, зокрема, опосередковано висвітлена у працях ряду фахівців. Загальні аспекти проблеми культури самовираження розкрито у працях О. Кононко, Є. Омельченко, І. Онищук, С. Прохорової.

Один з провідних науковців Є. Омельченко досліджувала особливості становлення культури самовираження підлітків в

умовах індивідуального навчання, вивчала роль самоорганізуючої діяльності у формуванні культури самовираження особистості. Науковець прийшла до висновку, що становлення культури самовираження підлітків буде успішним, якщо ядром навчального процесу виступатиме індивідуалізація навчання, основу якої складуть індивідуальні навчальні програми. Виділила здібності, необхідні для забезпечення самоорганізуючої діяльності: вміння організовувати і поетапно виконувати заходи, необхідні для самовираження; здійснювати корекцію діяльності; враховувати проміжні результати з метою підвищення ефективності діяльності; удосконалювати процес виконання діяльності, на основі свідомого застосування накопиченого досвіду самовираження [48].

Досліджуючи формування культури самовираження учнів в умовах художньо-творчої діяльності, розкрила поняття "культура самовираження", виділила комплекс дидактичних принципів, що забезпечують побудову змісту освіти, орієнтованого на вироблення в учнів культурного досвіду самовираження в художньо-творчій діяльності; розробила теоретичну модель, що розкриває структуру культури самовираження, критерії і методики оцінки рівнів культури самовираження [61].

О. Кононко обґрунтувала культуру самовираження як особистісний феномен; схарактеризувала критерії (організованість, зацікавленість, комунікативну толерантність, креативність), показники та рівні її сформованості (духовно орієнтований, особистісний, суб'єктний, базовий, деструктивний) у майбутніх педагогів. При розробці критеріїв оцінки міри сформованості культури самовираження у майбутніх педагогів, науковцем були враховані основні вектори педагогічної діяльності – діловий, аксіологічний, комунікативний та перетворювальний. Науковець прийшла до висновку, що культура самовираження майбутнього педагога, як особистісний феномен, проявляється в його самоорганізованій діяльності – у цілепокладанні, мотивації, способах дій, проміжних і кінцевих продуктах і визначається системою пріоритетних життєвих та професійних цінностей [30].

Психолого-педагогічні аспекти проблеми формування культури самовираження майбутніх фахівців дошкільної освіти та окремі питання підготовки вихователів до розвитку культури самовираження у художньо-творчій діяльності розкриті у наукових працях І. Онищук. Науковцем з'ясовано сутність феномену "культура самовираження майбутніх вихователів у художньо-творчій діяльності", визначено його зміст і структуру, виділено та охарактеризовано

рівні сформованості культури самовираження у майбутніх фахівців дошкільної освіти. Узагальнюючи результати свого дослідження, науковець прийшла до висновку, що представники кожного рівня вирізняються типом ставлення до життя, власного "Я", професійної діяльності; мірою збалансованості знань, ставлення й поведінки; силою, модальністю та стійкістю проявів організованості, зацікавленості, комунікативної толерантності та креативності [53].

В контексті досліджуваної проблеми заслуговує на увагу такий її аспект, як індивідуальний стиль мовленнєвої поведінки. І. Козубовська та О. Лацанич [29] виділяють індивідуальний стиль *мовленнєвої поведінки*, який проявляється певною мірою самовираження – лексиці, інтонації, міміці, пантоміміці. Вибір стилю комунікативної поведінки значною мірою залежить від того, до якої соціальної групи належить особистість і який рівень її ідентифікації з цією групою, тобто від того, чи приймає вона норми, цінності, у тому числі і норми мовленнєвої поведінки даної групи. Іноді, як зазначає Л. Бусва, залежність особистості від групи змушує її шукати згоди з нею, змінювати поведінку, установки, а також мовленнєвий репертуар, тобто бути лояльним до вживання ненормативних мовленнєвих конструктів [15]. На думку І. Зимньої, мовленнєва поведінка проявляється в манері, характері мовленнєвих дій [25].

Діяльність спілкування, як зазначає М. Жинкін, реалізується за допомогою вербальних і невербальних засобів. Провідна роль належить вербальним засобам, оскільки вони ґрунтуються на використанні мовлення, яке сьогодні правомірно вважається універсальним і найефективнішим засобом комунікації [23]. Розглядаючи мовлення як засіб соціального спілкування, Л. Виготський [18] підкреслював важливість його комунікативної функції, С. Рубінштейн [64] розглядав як соціальний продукт; призначений для спілкування.

За визначенням провідних фахівців, мовленнєва діяльність має складну організовану структуру, яка реалізується за допомогою мови, мовних засобів. Вона реалізується у різних видах діяльності, комунікативній зокрема. Реалізація інформативної і комунікативної функцій мовленнєвої діяльності, на думку О. Леонтьєва, Т. Ушакової, й складає зміст мовленнєвого (вербального спілкування) [38; 73].

Аналізуючи *комунікативну діяльність*, Н. Бабиц зазначає, що з погляду загальної теорії діяльності, комунікативна діяльність не може розглядатися як самостійна, оскільки на перебіг реального спілкування впливають різноманітні чинники, зокрема, когнітивні, соціальні, психологічні та інші сутнісні особливості комунікантів [7].

Як засвідчує аналіз, більшість наукових праць присвячені загальним аспектам культури самовираження особистості, проблемі формування культури самовираження школярів та майбутніх фахівців. Провідні науковці одностайні у своєму рішенні з приводу важливості формування культури самовираження особистості. Зміст поняття "культура самовираження" пов'язують з індивідуальними особливостями людини, діями, які вона використовує для досягнення мети та результатом самоорганізуючої діяльності. Самоорганізуючу діяльність визначають як основу культури самовираження.

Особливості культури самовираження дошкільників

Проблема формування культури самовираження *дошкільників* достатньо глибоко не розглядається. Частково етапи формування культури самовираження дошкільників під час спільної діяльності та становлення культури самовираження дітей 6–7 років у процесі їх особистісної підготовки до школи розкриті у науковому доробку Є. Омельченко. Лишаються нечітко визначеними зміст і структура поняття "культура самовираження дошкільників", практично відсутні роботи присвячені питанням культури самовираження дітей даного вікового етапу у колективних видах дитячої діяльності. Це визначає доцільність теоретико-методологічного аналізу процесу формування культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності.

Предметом уваги Є. Омельченко є становлення культури самовираження дітей 6–7 років у процесі їх особистісної підготовки до школи. Одним з ключових завдань даної проблеми, на думку автора, є виховання у майбутніх школярів умінь вибудовувати взаємини як з однолітками, так і з дорослими. З точки зору дослідника, основу роботи педагогів у названому напрямку становить урахування особливостей самовираження дітей. Адже саме те, як дитина проявляє себе у взаємодії з іншими людьми дозволяє дорослому правильно вибрати засоби, методи, форми виховного впливу на конкретного дошкільника. Крім цього, зазначає Є. Омельченко, комплекс особливостей самовираження, який притаманний дитині, демонструє її культуру самовираження [51, с. 88].

Важливо виділити думку науковця про те, що дитина на кінець дошкільного віку навчається володіти емоціями та почуттями, які допомагають їй встановлювати конструктивні відносини з однолітками і дорослими. Таким чином, відбувається накопичення досвіду вираження своїх емоцій у взаємовідносинах з іншими людьми, що

поступово розширює набір моделей поведінки, які характеризують особливості культури самовираження майбутніх школярів [51].

У колі наукових інтересів даного автора частково вилучаються проблеми, які стосуються специфіки прояву дошкільниками елементів культури самовираження під час виконання спільної діяльності: ігрової, трудової, образотворчої. Науковець зазначає, що найяскравіше елементи культури самовираження дошкільників проявляються у взаємостосунках між дітьми в процесі спільної ігрової діяльності [50].

У дошкільному дитинстві формування культури самовираження тільки розпочинається, тому, як зазначає О. Омельченко, доцільно розглядати цей процес не як становлення єдиного цілісного утворення, а тільки деяких його елементів: *способів і результатів* самоорганізуючої діяльності, які складаються в результаті взаємодії дитини з культурою суспільства і відповідно до її особистих інтересів і здібностей [50]. Дитина поступово накопичує в своєму досвіді способи виконання різних видів діяльності і вчиться бачити, що може бути результатом її активності.

Під *самоорганізуючою діяльністю* дитини дошкільного віку О. Омельченко розуміє взаємодію самоуправління поведінкою і зовнішнього впливу на цю діяльність з боку ситуації, обставин, інших людей. Дитина дошкільного віку ще не готова до самоорганізації, оскільки ще недостатньо усвідомлено керує собою, своїми бажаннями і намірами [50].

Підсумовуючи визначення фахівців (О. Омельченко, О. Кононко, І. Онищук, О. Зінченко) даємо визначення поняттю "культура самовираження дошкільників". Під ним розуміємо здатність дитини самостійно організовувати, виконувати, контролювати свою поведінку в процесі самовираження, презентувати індивідуальні особливості, прагнення, переваги, які не суперечать нормам культури.

Сенситивність періоду для культури самовираження визначають *новоутворення* особистості та свідомості дошкільника. Основними новоутвореннями дошкільного дитинства в особистісній сфері, як зазначає О. Кононко, є: поява цілісного світогляду; зародження почуття совісті; переважання продуманих дій над імпульсивними; елементарні форми довільної поведінки, зародкові форми адекватної самооцінки [31, с. 52]. Усвідомлення дитиною своїх якостей, відкриття для себе своїх переживань складають початкову форму усвідомлення нею "самої себе", означають виникнення "особистої свідомості". Поява "особистої свідомості", зазначає Д. Ельконін, є основним новоутворенням кінця дошкільного дитинства [79].

Старший дошкільний вік характеризується утворенням *рефлексії*, що уможливило усвідомлення дошкільником впливу своїх слів та дій на почуття інших людей, передбачення їх реакцій.

Як зазначає О. Кононко, важливу роль у засвоєнні зразків поведінки й відповідних правил відіграє поява таких новоутворень, як почуття гордості й сорому, які вможливають немов би приміряти свою поведінку до соціально схвалюваних зразків. Із цими моральними почуттями пов'язане переживання дошкільником успіху-неуспіху: успіх підживлює почуття гордості, неуспіх – продукує накопичення у досвіді дитини переживань, сорому, провини, дискомфорту [31].

Є. Омельченко виділяє такі характерні *особливості самовираження дошкільників*: початок формування внутрішньої позиції дитини (системи відношень до себе, людей, світу); особливості вираження дитиною своїх емоцій; ставлення до результатів своїх дій і вчинків; особливості взаємодій з дорослими і дітьми [50]. Культура самовираження дає можливість дитині повною мірою реалізувати себе, орієнтуючись, з одного боку, на свої здібності та можливості, а з іншого – на вимоги культури та суспільства.

На даному віковому етапі особливу увагу привертає до себе прояв культури самовираження дітей в їхніх взаєминах у процесі виконання *спільної діяльності*, під час якої проявляються особливості їхньої культури самовираження: турбота один про одного, допомога один одному, прагнення виконувати будь-яку діяльність спільно, уміння домовлятися, прояви доброзичливості, або навпаки, конкурентність між дітьми, змагальність, сперечання, намагання будь-якими засобами проявити себе.

Аналізуючи проблему культури самовираження дошкільників, варто виділити виховний потенціал *комунікативної діяльності* та його використання у процесі самовираження дитини. Мовленнєве спілкування є одним з перших видів діяльності, яким дитина оволодіває в період дошкільного дитинства. У процесі різнобічного спілкування дитина пізнає природний, предметний і соціальний світ у його цілісності й різноманітності, формує та розкриває власний внутрішній світ, свій образ "Я", засвоює та створює культурні цінності.

Аналізуючи проблему комунікативної діяльності, слід зазначити термінологічну різноманітність у позначенні цього явища: "*спілкування*", "*комунікація*", "*комунікативна діяльність*". Проблеми розвитку спілкування дошкільників присвятили свої дослідження відомі вчені М. Лісіна, А. Рузська, О. Смирнова.

Для характеристики комунікативної діяльності дитини на певному етапі її розвитку М. Лісіною було введено поняття "форма спілкування". Основними параметрами форми спілкування виступили: головний зміст потреби, що задовольняється під час спілкування дітей певного віку, провідні мотиви, які спонукають дитину до спілкування з дорослим, основні засоби, завдяки яким здійснюється спілкування з іншими людьми. Науковець описує етапи розвитку спілкування з однолітками: дитина розгортає активність, спрямовану на ознайомлення зі своїм партнером; виявляє емоційне ставлення до впливів, які чинить на неї партнер; прагне проявити перед партнером свої здібності та вміння – "показати себе" і тим дозволити партнеру ознайомитися з собою; проявляє чутливість до того, як ставиться до неї партнер, афективно реагуючи на ставлення останнього [40].

На думку М. Лісіної, спілкування дитини з дорослим та з ровесником – різновиди єдиної комунікативної діяльності. Ці різновиди об'єднує предмет діяльності – інша людина, партнер дитини по спілкуванню, а також – продукт, яким виступає самопізнання і самооцінка через пізнання й оцінку партнера [40, с. 19].

Аналіз досліджень вищезазначеного науковця засвідчив, що спілкування з однолітками містить істотні особливості: різноманітність комунікативних дій, надзвичайно яскрава емоційна насиченість, нестандартність і нерегламентованість, перевага ініціативних дій над реактивними. Упродовж дошкільного віку спілкування дітей із однолітками істотно змінюється за всіма параметрами: зміст потреби, мотиви і засоби спілкування [40].

Отже, М. Лісіна визначила "спілкування" як супровідний вид провідної діяльності дитини дошкільного віку, тобто як другий провідний вид діяльності. А. Рузьська виділила чотири характеристики комунікативних дій однолітків у процесі спілкування: широкий діапазон комунікативних дій (вдавання, кокетство, фантазування і т. ін.); широкий спектр комунікативних завдань (керівництво діями партнера, оцінка окремих поведінкових актів, спільна ігрова діяльність, нав'язування власних зразків дії тощо); емоційна насиченість (наявність експресивно-мімічних проявів і яскравих виразних інтонацій); нестандартність і нерегламентованість (якщо дорослий несе для дитини культурно нормовані засоби спілкування, то одноліток створює умови для індивідуальних, ненормованих проявів дитини); переважання ініціативних дій над відповідними (для дитини значно важливіше її власні дії, вчинені з ініціативи однолітка в більшості випадків нею не підтримуються). Неузгодженість комунікативних дій

дітей часто породжує конфлікти, протести [62]. На думку науковця, основний зміст комунікативної потреби дитини – це прагнення отримати визнання і повагу ровесника. Головне для дитини – демонстрація себе. М. Лісіна, А. Рузська, О. Смирнова довели, що дитина через спілкування пізнає сама себе, порівнює з іншими свої можливості, які вона демонструє в різних видах діяльності.

Л. Артемова кваліфікує спілкування дошкільників як засіб морального виховання. Науковцем розроблена концепція морального виховання дітей дошкільного віку, яка базується на інтеграції педагогічної взаємодії й організації міжособистісного спілкування морального змісту. Діти засвоюють моральні норми і це забезпечує регуляцію їх моральної поведінки через "невимушене активне втілення ними у взаєминах один з одним моральних правил, що виступають спонуканими у їхній самостійній діяльності" [5, с. 14].

А. Богуш, Н. Гавриш зазначають, що специфіка мовленнєвого спілкування виявляється в характері дій, завдяки яким воно здійснюється, а саме: мовленнєвих операцій, мовленнєвих і комунікативно-мовленнєвих умінь. Володіння цими уміньми дає можливість правильно обирати стиль мовлення, підпорядковувати форму мовленнєвого висловлювання завданням спілкування, використовувати найефективніші (для цієї мети і за цих умов) мовні і немовні засоби [14, с. 80].

Л. Лідак розкрила методи та прийоми організації ігрової діяльності, спрямовані на формування культури спілкування у дошкільників. Зазначила, що під *культурою спілкування* розуміється вміння дитини організувати комунікативну діяльність, в якій зміст інформації, поведінкові та мовні засоби сприятимуть встановленню моральних взаємин [38, с. 22]. Науковець стверджує, що культура спілкування дітей дошкільного віку визначає норми і правила відносин дитини з людьми різного віку в сім'ї, дитячому садку, громадських місцях. Вона передбачає освоєння дошкільниками культурних норм монологічного та діалогічного мовлення, дотримання вимог мовного етикету, грамотності мови [38, с. 234].

Досліджуючи особливості спілкування дошкільників, О. Запорожець і М. Лісіна ввели у науковий обіг поняття "комунікативна діяльність", яку вчені розглядають як специфічну діяльність дітей дошкільного віку, що має свою структуру, вікові особливості розвитку, свої форми та засоби та у процесі якої відбувається взаємний обмін інформацією, думками, почуттями, способами поведінки, звичками [63]. Водночас слід зазначити, що спрямовуючи увагу на діяльнісну сутність спілкування, О. Леонтьєв [36], М. Лісіна [40]

розглядають терміни "спілкування" і "комунікативна діяльність" як такі, що позначають одне явище – *діяльність*, як сукупність актів спілкування, тобто комунікативну діяльність. Згадані вчені оперують термінами "діяльність спілкування" та "комунікативна діяльність" як синонімічними. Таку точку зору підтримують В. Зінченко [26], О. Смирнова [67].

Водночас, як зазначають провідні науковці, головним й універсальним видом взаємодії між дітьми є мовленнєва діяльність, яка є і формою, і одночасно – засобом діяльності спілкування. Таким чином, *комунікативна і мовленнєва діяльності* розглядаються в психології як загальне і часткове, як ціле і частина. Більшість вчених поділяють думку О. Леонтьєва [37] про те, що мовленнєва діяльність є окремим видом комунікативної діяльності і розглядають її у зв'язку з мовленням. Крім того, комунікативна діяльність визначається в психології і як діяльність, спрямована на вирішення завдань соціального зв'язку. Діяльність спілкування виступає як загальний тип специфічно людської діяльності, окремими проявами якої є всі види взаємодії дитини з іншими людьми та об'єктами навколишньої дійсності.

Аналіз психолого-педагогічних досліджень засвідчує, що між поняттями "*комунікативна діяльність*", "*мовленнєва діяльність*" і "*соціальна діяльність*" існує тісний зв'язок. Комунікативна діяльність пов'язана з соціальною і мовленнєвою, оскільки соціальна діяльність виявляється через комунікативну, а та, в свою чергу, має відображення в мовленні. Рівень мовленнєвої діяльності не тільки визначає прояви інших видів діяльності, але й створює певний потенціал подальшого розвитку особистості.

Як зазначають Т. Піроженко, С. Ладивір, О. Вовчик-Блакитна, відповідно до досліджень М. Лісіної, спілкування дітей старшого дошкільного віку розвивається на основі потреби в доброзичливій увазі, співпраці, пошані дорослого при провідній ролі, прагнення до співпереживання і взаєморозуміння. Здібності до спілкування у дітей розвиваються в процесі пізнання навколишнього соціального світу із слів дорослих (нормативні знання про взаємодію людей), а також на основі особистого досвіду. Провідним мотивом спілкування дитини є особистісний мотив при прийнятті дорослого як цілісної особистості, що володіє знаннями, уміннями і соціально-етичними нормами [68, с. 107].

Л. Венгер та В. Мухіна виділяють *комунікативні здібності*, які, на їх погляд, дозволяють дитині розрізнати ті чи інші ситуації спілкування, розуміти стан інших людей і свій стан, що виникає в

таких ситуаціях, адекватно вибудувувати на основі цього свою поведінку, володіти способами вираження свого ставлення до дорослих і до однолітків [16].

Формування широкого кола комунікативних навичок і здібностей у дітей дає змогу правильно проаналізувати мовленнєву ситуацію, сприйняти не лише змістовну, але й емоційну інформацію, що має вагомe значення для вираження дітьми своїх думок і адекватного сприйняття інших. Дитина засвоює певні особливості поведінки, мовленнєві засоби, форми і засоби самовираження інших дітей, які цілком можуть стати в подальшому особливостями її *культури самовираження*. У комунікативній діяльності дошкільник презентує себе іншим; обмінюється думками, враженнями; висвітлює бажання та наміри; проявляє увагу, співчуття, співпереживання; виражає товариські почуття; вживає емоційно забарвлені слова. Мовлення як форма спілкування засобами мови відіграє головну роль у міжособистісній взаємодії. Як зазначає М. Львов, мовлення для дитини не повинно бути лише навчальною вправою, а *засобом самовираження*, предметом радості і гордості [41, с. 11].

Як зазначає Т. Піроженко, спрямованість на комунікацію, потреба та прагнення зрозуміти інших і бути зрозумілим для оточуючих змушують дошкільників будувати і перебудувувати мовленнєві висловлювання у таких формах, які забезпечують взаєморозуміння [60]. Потреба у визнанні й підтримці є, власне, потребою дітей у спілкуванні – в бажанні отримати від людей, що оточують, оцінку своєї особистості, реалізувати прагнення до спільності з іншими людьми.

Вказаний автор підкреслює, що дитина дошкільного віку має навчитися відповідально ставитись до слів, які промовляє, будувати своє висловлювання так, щоб зміст був зрозумілим слухачу, оскільки кількість слів, які вживає дитина, сама по собі ще не визначає змістової досконалості. Потрібно, щоб у дитини виникла потреба у комунікації, оскільки діяльність, що відбувається у природних умовах, породжує бажання висловлювати свої думки, почуття, настрої, обмінюватися ними з людьми, передавати інформацію. Результатом комунікативної діяльності дитини є сформованість у неї комунікативної компетенції.

Досліджуючи комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільників, Т. Піроженко виділяє *особистісний рівень регуляції і самовираження* в мовленнєвому спілкуванні, називає особистісні якості дитини, що виявляються в мовленнєвій комунікації. До них вона відносить: прояв самооцінки, риси характеру, що забезпечують

успішність взаємодії, ціннісні орієнтації, широту і дієвість мотивів спілкування [58, с. 27].

Критеріальними оцінками аналізу досягнень особистісного розвитку дитини, що виявляються в мовленнєвому спілкуванні, вказаний вище науковець виділяє *емоційні, поведінкові, когнітивні* прояви психіки. Мовленнєві досягнення дитини віддзеркалюють такі особистісно-значущі феномени, як статус дитини у сім'ї та групі дітей, ставлення оточуючих до дитини, яке має прояв в оцінці. Крім зовнішніх характеристик відношень дитини з оточенням, важливу роль, на думку автора, виконує особливе ставлення малюка до оточуючих людей і самого себе. Ставлення до себе яскраво характеризує особливості всіх форм активності дитини в різних видах діяльності. Воно виявляється у взаємодії дитини з оточенням через комунікативно-мовленнєвий розвиток [58, с. 22].

Дослідження А. Аніщук з проблеми мовленнєвого самовираження, дозволило з'ясувати, що *культура мовленнєвої поведінки* передбачає осмислення дитиною своїх експресивних проявів, їх критичну самооцінку і свідоме використання можливостей мови у спілкуванні. Відмічено, що у багатьох людей проявляється стереотипність емоційного самовираження, що є небажаним. Експресивність мовленнєвої поведінки зумовлена використанням виразних засобів різних рівнів. На лексико-семантичному рівні вона залежить від вибору слів. Вираженню емоцій при цьому сприяють вигуки, частки, сполучники. На синтаксичному рівні мовленнєва експресія зв'язана з використанням окличних, спонукальних конструкцій, незавершених речень, риторичних запитань, анафор (повторення слова чи граматичної конструкції на початку речення), епіфор (повтор слова чи словосполучення в кінці речення), інверсії (незвичне розташування слів у реченні з очевидним порушенням синтаксичної конструкції задля емоційно-сміслового увиразнення певного вислову). Засобом виразності мовлення виступає образність і метафоричність слова, тобто оперування мовленнєвими формами, які мають переносне значення [4].

У дослідженні А. Аніщук зазначено, що *мовленнєва культура* розглядається у контексті культури особистості, передбачає не тільки наслідування норм, але й уміння свідомо вибирати найбільш доцільні варіанти мовленнєвої поведінки (точні у смисловому відношенні, стилістично доречні, виразні), знаходити адекватну щодо ситуації нову мовленнєву форму. А це вже особистісна якість, що відбиває рівень загальної культури особистості [4].

Т. Піроженко зазначає, що за наявності негативних оцінок та низької культури міжособистісних ставлень серед дорослих збіднюється внутрішній світ дитини, що і призводить до обмеження мовленнєвих форм та засобів, емоційної нерівноваженості, вживанням образливих слів, демонстративної поведінки, егоїстичного ставлення до інших, у процесі спілкування [59].

Систематизація наукових підходів О. Кононко, Є. Омельченко, І. Онищук, С. Прохорової щодо вивчення культури самовираження, А. Аніщук, А. Богуш, С. Ладивір, Н. Луцан, О. Трифонової – характеристики мовлення як засобу самовираження, Л. Калмикової, І. Луценко, Т. Піроженко, А. Рузької – комунікативно-мовленнєвої діяльності, дають підстави для виділення поняття "*культура самовираження дошкільників у комунікативній діяльності*". Визначаючи зміст даного поняття, беремо до уваги такі складові: мовленнєві засоби (слова, словосполучення, фрази); форму висловлювання (тональність, інтонаційну забарвленість); спрямованість висловлювання (мотив, вибір об'єкта, на який спрямоване мовлення); емоційну забарвленість (модальність).

Отже, під *культурою самовираження дошкільників у комунікативній діяльності* розуміється вміння дошкільників свідомо вибрати найбільш доцільні варіанти мовленнєвої поведінки (точні у смислового відношенні, стилістично доречні, виразні); за допомогою соціально прийнятних мовленнєвих засобів та форм виражати свої думки, почуття, бажання, ставлення; проявляти індивідуальність, творчу активність; передбачати вплив своїх слів на інших, оцінювати ставлення до себе інших; відстоювати власну гідність; знаходити адекватну щодо ситуації спілкування нову мовленнєву форму.

Важливою ознакою *культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності* є мовленнєвий етикет, який, за визначенням А. Богуш, передбачає виконання правил мовленнєвої поведінки: дотримання ввічливого ставлення до адресата мовлення, демонстрації зацікавлення у розмові, емпатії, щирості у висловлюванні своїх думок тощо [12]. М. Пентиліук зазначає, що структуру мовленнєвого етикету визначають такі основні елементи комунікативних ситуацій, як звертання, привітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, поздоровлення, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співчуття, комплімент, присяга, похвала тощо. 3-поміж них вирізняються ті, що вживаються при з'ясуванні контакту між мовцями – формули звертань і вітань; при підтриманні контакту – формули вибачення, прохання,

подяки та ін.; при припиненні контакту – формули прощання, побажання [55].

Т. Піроженко однією із складових мовленнєвого етикету виділяє тактовність, тобто вміння поводити себе відповідно до соціально-моральних норм поведінки, етичних засад спілкування, здатність розуміти настрій і почуття інших, передбачати наслідки власних вчинків, мовлення. Дитяча тактовність виражається почуттям міри у поведінці, яке виявляється у чуйному й уважному ставленні до людей, вмінні поводити себе, дотримуватися правил пристойності. Виховання у дітей старшого дошкільного віку вміння тактовно спілкуватися включає такі *компоненти*: *пізнавально-діяльнісний* (знання й дотримання соціально-моральних норм поведінки, етичних засад спілкування, правил мовленнєвого етикету у своєму спілкуванні; розуміння виявів невербальних засобів спілкування: жестів, виразу обличчя, очей), *комунікативно-мовленнєвий* (уміння ввічливо розпочинати розмову, підтримувати її доречними запитаннями і відповідями, чемно завершувати її; вміння делікатно, без виявлення надмірної зацікавленості розпитувати партнера по спілкуванню; вміння добирати зміст і форми мовленнєвих висловлювань відповідно до емоційного стану співрозмовника і ситуації спілкування; вміння гнучко використовувати різні форми мовленнєвих висловлювань залежно від ситуації спілкування), *емоційно почуттєвий* (вияв доброзичливої уваги і поваги до особистості співрозмовника, його проблем, інтересів, бажань; вияв співчуття, співпереживання співрозмовнику; стриманість, витримка, зосередженість на співрозмовнику і його проблемах) [58].

Визначаючи *компоненти* культури самовираження дошкільника у комунікативній діяльності, варто орієнтуватися на погляди Д. Узнадзе, О. Омельченко, П. Гуревича щодо виділення *мотиваційного компонента*. Д. Узнадзе зазначає, що мотивація в структурі культури самовираження дозволяє суб'єкту самовираження відшукувати і знаходити таку поведінку, яка відповідає "основній, закріпленій в житті, установці особистості" [71, с.151]. О. Омельченко стверджує, що мотиви визначають початок, спрямованість і рівень активності особистості у виконанні самоорганізуючої діяльності [49]; П. Гуревич – "самоорганізуюча діяльність починається з мотивів, мотив спонукає або направляє на себе діяльність або вчинок і заради якого він здійснюється" [22, с. 78].

На думку Д. Узнадзе, людина, вибираючи тактику поведінки, заздалегідь передбачає, наскільки така поведінка є прийнятною для неї. Тому з усіх прийнятних в даній ситуації моделей щодо

вираження себе, вона вибирає найбільш доцільні [71, с. 144]. Важливо, підкреслює О. Омельченко, щоб цей вибір був опосередкований ще й нормами культури, нормами поведінки людей у суспільстві, що закладається в поведінку дитини з перших років її життя [48]. Таким чином, дитина дошкільного віку здійснює уявне моделювання перед тим, як проявити себе зовні, демонструючи особливості своєї культури самовираження.

Підґрунтям для виокремлення наступних компонентів культури самовираження (*когнітивного, емоційного, поведінкового*) стали положення І. Беха, А. Петровського, М. Ярошевського, М. Корепанової. І. Бех визначає, що особливим предметом уваги в особистісно орієнтованому виховному процесі виступає "Я концепція" дитини як сукупність усіх її уявлень про себе, поєднаних з їх оцінкою. Позитивна "Я концепція", без якої неможливе повноцінне виховання та розвиток особистості, передбачає: почуття впевненості у собі (впевненості у здатності до того чи іншого виду діяльності до продуктивного спілкування та взаємодії з іншими людьми), почуття власної значущості [10].

А. Петровський, М. Ярошевський виділили когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти як складові "Я-концепції". *Когнітивний* компонент передбачає усвідомлення й розуміння власних можливостей, потреб, мотивів, особливостей поведінки, єдність чи розбіжність між власним баченням себе та інших людей; *емоційний* формує набуття щирості у почуттях до самого себе й до інших; набуття самодовільності у вираженні власних почуттів – позитивних чи негативних, і *поведінковий* – оптимізується у напрямі закріплення нових способів поведінки, пов'язаних із підтримкою, взаємовідносинами, відповідальністю [57; 78].

Як зазначає М. Корепанова, у дошкільному віці "образ Я" складається на підставі співвіднесення образів дорослих та однолітків. *Афективний і когнітивний* його компоненти вже відносно врівноважені. Основою для їх балансу виступає стрімке збагачення індивідуальної практики і поглиблення контактів дитини з різними дорослими та однолітками. У дошкільному віці індивідуальна практика забезпечує *когнітивну частину* "образу Я" конкретними даними, а спілкування надає матеріал переважно для побудови його *афективної частини* [33].

А. Петровський зазначає, що провідну роль у регулюванні взаємостосунків відіграє *афективний компонент* міжособистісних стосунків, який представлений особистісними, діловими й оцінними стосунками. Він включає позитивні або негативні переживання, що

виникають у дитини при міжособистісному спілкуванні з іншими людьми: а) симпатії чи антипатії; б) задоволеність собою, партнером, і т. д.; в) емпатія – емоційний відгук на переживання іншої людини, яка може проявлятися у вигляді співпереживання (переживання тих почуттів, які відчуває інший) [56].

Визначаючи *рівні сформованості культури самовираження* дошкільників у комунікативній діяльності, О. Кононко радить брати до уваги *знання* (когнітивний компонент), *ставлення* (емоційно-ціннісний компонент) та *реальні прояви* (поведінковий компонент – способи дій, креативність, якісно-кількісні показники результатів, характер самооцінки). Автор зазначає, що обов'язково слід враховувати модальність та стійкість вказаних проявів [30].

Ураховуючи результати досліджень сучасних науковців щодо виділення типів та рівнів сформованості самовираження дошкільників (А. Аніщук – мовленнєвого самовираження; Л. Березовської – творчого мовленнєвого самовираження в ігрових казкових ситуаціях, І. Онищук – творчого самовираження у музичній діяльності); рівнів сформованості культури самовираження підлітків (О. Омельченко, С. Прохорової); майбутніх педагогів (О. Кононко, І. Онищук), відповідно до вікових можливостей дітей дошкільного віку, науковими підходами до культури самовираження як особистісного феномену.

Формуванню культури самовираження дітей у комунікативній діяльності сприяють *чинники*, які, стимулюючи мовленнєву активність дошкільників, зумовлюють повніший прояв їхніх можливостей та вмінь, не переобтяжуючи при цьому ані дітей, ані педагогів.

Найбільш яскраво особливості самовираження дитини й елементи її культури самовираження, як зазначає О. Омельченко [50], проявляються у взаєминах дітей, які виконують *спільну діяльність*, адже, за словами С. Козлової, "потреба завжди брати участь у спільній діяльності з однолітками зростає від молодшого дошкільного віку до старшого. І якщо діти не приймають свого товариша до гри, виключають з гри в разі порушення правил – це дієвий виховний засіб по відношенню до свого однолітка" [44, с. 110].

Дослідження А. Богуш, Л. Виготського, Н. Гавриш свідчать, що *спільна діяльність* формує дитячі міжособистісні стосунки та є організованою формою дитячої активності; Т. Піроженко зазначає, що ділова співпраця з однолітками сприяє налагодженню зв'язків дитини з оточенням, виробленню комунікативно-мовленнєвих навичок, вихованню культури міжособистісної взаємодії [59].

На думку І. Беґа, важливих моральних якостей особистість набуває у процесі активної діяльності. Він стверджує: "Високозмістовна і в соціальному, і в духовному відношенні, різноманітна у предметному плані спільна діяльність, є системоутворювальним чинником особистісно-розвивального середовища" [8, с. 28].

Тому залучення дітей до спільної діяльності можна вважати одним із чинників формування культури самовираження дітей у комунікативній діяльності. Адже в процесі спільної діяльності відбувається обмін думками, намірами, засвоюються особливості мовленнєвої поведінки, самовираження інших дітей, які в майбутньому можуть стати особливостями культури самовираження самої дитини.

У дошкільному віці вагомим чинником виступає ігрова діяльність, у якій елементи культури самовираження проявляються у виборі партнера, спираючись на вияв симпатії, виділяючи ціннісні моральні якості, ігрові уміння; можливості проявити себе, порівняти з іншими, через дозвіллієві контакти закріпити свою роль у мікросередовищі; зумовлені потребою у спільних переживаннях та обміном емоційних цінностей. Гра, як зазначає Л. Виготський, дає дитині можливість опанувати нормами і правилами поведінки, соціальними ролями, моральними та етичними нормами в доступній і привабливій для неї ігровій формі [17]. Будь-яка гра, в тому числі і сюжетно-рольова, стимулює дітей до мовленнєвої активності, навіть мовчазних. Д. Ельконін висловив припущення, що гра становить своєрідну практику оперування словом [79]. У процесі сюжетно-рольової гри формується вміння дітей у певній ситуації зрозуміти один одного, підтримати ініціативу однолітка, розвинути власну думку, домовитись та спланувати послідовність своїх дій. Гра вимагає від дітей уміння розуміти наміри, дії один одного і необхідність взаєморозуміння вимагає від дітей здатності висловити свої думки мовленнєвими засобами.

Беручи до уваги результати дослідження А. Аніщук щодо ролі вихователів та батьків у формуванні мовленнєвого самовираження дошкільників, виділено наступний чинник формування культури самовираження дітей у комунікативній діяльності, а саме, наявність позитивних зразків мовленнєвої культури та культури поведінки дорослих, що потребує спільної роботи закладу дошкільної освіти і сім'ї. Виховання культури самовираження дорослих забезпечить для дітей позитивний приклад, який включає: пропонування дорослим ідеальних (або наближених до них) еталонів мовленнєвих засобів (багатий лексичний словник, грамотність,

відсутність образливих слів, емоційна забарвленість); мовленнєвої поведінки (оптимальний тон; індивідуалізоване звернення до дітей, врахування тих позитивних форм звернення, які існують в сім'ї: пестливі імена, приємні слова, слова-заохочення і т. д. [4, с. 129].

Важливим чинником є *сформованість комунікативної компетентності*. На думку К. Крутій, комунікативна компетентність – це вищий ступінь мовленнєвої культури і культури мовленнєвого спілкування, оволодіння мовою, що передбачає засвоєння дотеоретичних (практичних) знань про мову (елементарна лінгвістична компетенція), орфоепічних, лексичних, граматичних вмінь і навичок (мовна компетенція); умінь співвідносити мовні засоби з метою, завданнями й умовами спілкування (мовленнєва компетенція); умінь організовувати мовленнєве спілкування у конкретних соціальних умовах (соціокультурна компетенція) [34].

А. Гончаренко стверджує, що розвиток комунікативної компетентності починається з набуття дитиною вміння встановлювати контакт із партнером у спілкуванні, дотримуючись усталених правил етикету, шляхом спостереження та наслідування прикладів спілкування оточуючих, а також на основі безпосередньої участі в актах комунікативної взаємодії з іншими людьми [19]. У дошкільника формується готовність і здатність розуміти іншу людину, конструктивно будувати взаєностосунки з нею, умінь вибирати ціннісні, цільові, змістові установки для своїх дій у процесі комунікації. Компетентність у сфері особистісного самовизначення забезпечує здатність до самовираження.

З метою розвитку культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності мають створюватися відповідні умови як у закладах дошкільної освіти, так і в сім'ї. Дослідницькій галузі пропонуємо *комплекс педагогічних умов* формування культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності, в якому кожна умова слугуватиме досягненню однієї з послідовних конкретних цілей на шляху до визначеної кінцевої мети. Як наголошує І. Бех, "провідна виховна позиція має передбачати створення таких умов, які б забезпечували оптимальні можливості самовираження вихованця, його самоутвердження" [9, с. 237].

Теоретичними засадами в обґрунтуванні *педагогічних умов* виступили: лінгводидактичні підходи до створення мовленнєвого середовища, зорієнтовані на цінності та інтереси дитини (К. Менг, Л. Федоренко, М. Львов, К. Крутій), теоретичні узагальнення щодо формування позитивного "образу – Я" (О. Кононко, Т. Сущинська, М. Чистякова); основні положення лінгводидактів щодо методів та

прийомів формування мовленнєвої культури дітей та дорослих (А. Богуш, А. Гончаренко, Т. Піроженко), наукові підходи щодо формування сприятливого для самовираження мовленнєвого середовища (А. Аніщук, Л. Березовська, А. Богуш, Н. Гавриш); шляхи розвитку комунікативної культури (Н. Абашина, О. Бодальов).

Основне завдання щодо створення розвивального мовленнєвого середовища, як вважає К. Менг, є включення дитини в "інтеракційну (взаємодіючу) діяльність", яка передбачає наявність в неї мовленнєвих знань, умінь і навичок, що є однією з базисних характеристик особистості, її компетентності [43, с. 241]. Л. Федоренко, М. Львов, пропонують такі визначення потенціалу мовленнєвого середовища, як "розвиваючі можливості мовленнєвого середовища, в якому росте дитина" [74, с. 9], "природне мовленнєве середовище, в якому росте дитина" [41, с. 182]. Під природним мовленнєвим середовищем М. Львов розуміє мовлення, яке сприймає дитина в природних умовах: мовлення членів сім'ї, товаришів, знайомих, мова радіо і телебачення, мова книжок, які читають дитині, тощо. К. Крутії пропонує модель створення освітнього мовленнєвого середовища, яка складається зі спеціально організованої мовленнєвої діяльності дітей, спільної доросло-дитячої мовленнєвої діяльності, вільної самостійної мовленнєвої діяльності дітей. Найбільш ефективними вправами, на думку автора, є *мовленнєві ситуації та мовленнєві вправи*, які сприяють й стимулюють мовленнєвий розвиток, активність і самостійність дитини дошкільного віку [35].

Л. Калмикова важливе значення приділяє формуванню у дошкільників потреби в комунікації, мовленнєвій діяльності дитини в природних умовах, оскільки така діяльність, за словами автора, породжується бажанням висловлювати свої думки, почуття, настрої, обмінюватися ними з людьми, передавати інформацію. Пропонує створити такі *мовні ситуації*, які б активізували усне висловлювання [27, с. 53].

Формування позитивного "образу – Я" дитини, на думку Т. Сущинської, відбувається на основі встановлення співвідношення між індивідуальним досвідом дитини і тією інформацією, яку вона накопичує в процесі спілкування [70].

А. Гончаренко у своєму дослідженні особливу увагу приділяє розвитку *мовленнєвої культури* дошкільників, формуванню вміння застосовувати інтонаційні відтінки свого голосу відповідно до змісту висловлювання. Дошкільникам пропонувались *мовленнєві вправи, розігрування діалогів, створення ситуацій*, в яких дитина повинна

була звернутися до однолітка; проведення групових бесід, коли мова йшла про культуру взаємин [20].

Вищезазначений автор особливу увагу звертає на формування сприятливого для самовираження мовленнєвого середовища. Середовище буде розвивальним і комфортним для дитини, зазначає А. Гончаренко, за умов надання їй можливості дозувати мовленнєво-комунікативну діяльність: встановлювати мовленнєву взаємодію з бажаними для неї партнерами; визначати час, тривалість контактів; перемежовувати розширення партнерів у спілкуванні з усамітненням [20].

А. Богуш застерігає батьків від вживання у своєму мовленні жаргонів, слів-паразитів, вульгаризмів і пропонує використовувати у роботі з дітьми твори усної народної творчості – прислів'я, приказки, загадки, скоромовки; для яскравості й образності мовлення – влучні порівняння, поетичні вирази. Оскільки яскрава, виразна мова дорослих привертає увагу дітей, а суха, монотонна – викликає у дітей байдуже ставлення, роздратованість [13].

О. Кононко пропонує через систему *індивідуальних бесід і тренінгів* вносити корективи у мовлення дорослих, а саме: відмова від негативних суджень, образливих оцінок, опанування науки й мистецтва використання слів довіри, підтримки, співчуття [32].

У ході обґрунтування педагогічних умов варто проаналізувати напрямок розвитку *комунікативної культури* (Н. Абашина, О. Бодальов). Н. Абашиною виділена технологія педагогічної підтримки розвитку комунікативної культури дитини, яка включає вибір оптимального рішення, стимулювання комунікацій, врахування особистих успіхів, діалогу, порозуміння, примирення та ін. Технологія забезпечує розгорнуту мережу комунікацій ігрових і реальних та дозволяє кожній дитині висловити свої інтереси, потреби, відносини, настрій. За словами Н. Абашиної, позиція педагога в реалізації технології педагогічної підтримки полягає в наданні своєчасної індивідуальної допомоги кожній дитині з урахуванням її особистісної проблеми, типу темпераменту, характеру стосунків у конфліктних ситуаціях, рівня розвитку комунікації. Ефективність технології педагогічної підтримки розвитку комунікативної культури дітей старшого дошкільного віку визначається її індивідуальною спрямованістю та специфікою застосування в дошкільному віці (орієнтація на індивідуальну особистісну проблему дитини в комунікаціях, рання пропедевтика особистісних проблем і комунікацій, оперативність у наданні педагогічної підтримки, поетапність і порціанальність застосування, повторюваність для закріплення освоєних комунікацій та ін.) [1].

Забезпечення педагогічної підтримки дітям старшого дошкільного віку в комунікативній діяльності сприятиме розвитку їх культури самовираження.

Обґрунтований комплекс включає такі педагогічні умови розвитку культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності: *забезпечення розвивального мовленнєвого середовища, спрямованого на трансляцію культурних форм взаємовідносин у людському суспільстві; створення культурно-ігрового простору у закладах дошкільної освіти; залучення вихованців до колективної діяльності і спілкування; вдосконалення мовленнєвої культури педагогів і батьків.* Кожна попередня умова готує підґрунтя для наступної. Поступово за сприятливих умов життєзабезпечення у дитини формуватимуться елементи культури самовираження, що й визначатимуть характер її комунікативної діяльності.

О. Кононко однією з умов організації розвивального середовища виділяє домірну тональність мовлення, виражені й урівноважені звернення й оцінки, спокійні, з відтінком гумору, зауваження [32]. Наявність у групі дитячого садка розвивального мовленнєвого середовища забезпечить засвоєння дитиною певних зразків культурних форм мовленнєвої взаємодії, надасть кожній дитині інформацію, здатну стати відправною точкою її самовираження. Причому самовираження, орієнтованого не тільки на власні потреби, але і на прийняті в суспільстві норми. Це сприяє тому, що діти вчаться робити більш усвідомлений вибір засобів самовираження і до певної міри обмежувати свої вчинки, дії.

Створення розвивального освітнього мовленнєвого середовища, на думку А. Гончаренко, складається з таких *компонентів*: спеціально організованої мовленнєвої діяльності дітей; спільної доросло-дитячої (партнерської) мовленнєвої діяльності; вільної самостійної мовленнєвої діяльності дітей [20]. Пріоритетом для розвивального мовленнєвого середовища, як зазначає А. Гончаренко, мають бути спілкування, обговорення, мовленнєво-творча діяльність, роздуми вголос без страху помилитися чи не співпасти з думкою дорослого. Підставою до виникнення власної позиції дитини є її життєвий досвід, а набувається, накопичується і реалізується він кожним по-своєму. Важливим є наповнення середовища емоційними для дитини подіями, фактами, дитячими формами діяльності. На думку автора, розвивальний ефект середовища залежить від характеру мовленнєвого спілкування дорослого та дитини, від тих ситуацій, способів, завдань, які будуть сприяти і стимулювати мовленнєвий розвиток, активність і самостійність дитини дошкільного віку [20].

Слід зазначити, що сучасна парадигма особистісно орієнтованої освіти диктує необхідність розглядання гри як *культурно-ігрового простору*, набуття дитиною дошкільного віку досвіду комунікативної культури, становлення якої визначається ефективною педагогічною підтримкою дошкільника. Як зазначає Н. Абашина, *культурно-ігровий простір* являє собою культурне та дієве середовище становлення особистості дитини, соціуму, культури комунікацій і взаємин [1].

Елементи культури самовираження дошкільників проявляються у взаєминах між дітьми в процесі *спільної ігрової діяльності*. У виборі партнерів для спільних ігор дошкільники спираються на свої симпатії, виділяють і цінують у однолітку моральні якості, ігрові вміння. М. Савченко наголошує, що між дітьми в іграх і трудових процесах встановлюються такі взаємостосунки, в яких їм необхідно домовлятися в ході гри, погоджувати дії в трудовому процесі. Це створює умови для формування основ організованості поведінки і виступає в дитячих взаємостосунках як важлива моральна якість колективних відносин, що формуються [65].

Комунікативна гра передбачає спільну діяльність, самовираження і взаємну співпрацю, розвиток навичок спілкування і формування дружніх стосунків. Дитина "вбирає в себе" певні особливості поведінки, самовираження інших дітей, які цілком можуть стати в подальшому особливостями її культури самовираження. В процесі ігрової діяльності можна простежити багато особливостей культури самовираження дитини. Це може бути уміння дитини виділяти мету своєї діяльності в грі, вибирати засоби для її досягнення, способи їх застосування; взаємодія з іншими учасниками гри, розподіл обов'язків у грі відповідно до можливостей і інтересів кожного, дотриманням правил, порядку, вміння вирішувати спірні питання і конфлікти без втручання дорослого та ін.

Важливе місце в дошкільних освітніх установах має *театралізована діяльність*, оскільки вона, по-перше, наближена до гри, яка є провідною діяльністю в дошкільному віці; по-друге, в ній дитина має простір свободи самовираження, створення свого образу найдоступнішими для неї способами – рух, міміка, інтонація, жести, поза; по-третє, літературні твори знайомлять дитину з накопиченим досвідом комунікацій, взаємодій, поведінки, а театралізована діяльність перетворює цей досвід, який стає індивідуальним, у соціокультурний [28]. У таких іграх дитина, навіть беручи на себе роль когось іншого, перш за все, виражає саму себе. Зміст театралізованої діяльності, як зазначає І. Кисельова, представлено

моральними (доброта, повага, взаємодопомога, співчуття та ін.) та естетичними (краса, гармонія, співзвуччя і ін.) цінностями, засобами і способами зображення образів людей і їх взаємин у життєвих ситуаціях, взаємодіями персонажів літературних творів [28].

У дітей формується вміння у певній ситуації зрозуміти один одного, підтримати ініціативу однолітка, розвинути власну думку, домовитись та спланувати послідовність своїх дій. У процесі ігор-драматизацій дитина оволодіває кращими літературними зразками, що в подальшому формує її мовленнєву культуру, яка і забезпечує культуру самовираження дитини.

У старшому дошкільному віці, як зазначає О. Кононко, виконання особистістю правил за звичкою змінюється на свідоме виконання, засноване на розумінні їх значення для себе й оточуючих. Дитина не лише сама підкоряється правилам у діяльності та спілкуванні, а й стежить за їх дотриманням іншими – однолітками та дорослими. На думку вищезазначеної авторки, розвиваючи в дитині потребу в адекватному самовираженні, доцільно вправляти її в умінні співвідносити свої зовнішні соціальні ролі з внутрішнім "образом – Я" [31, с. 29].

Тому *систематичне залучення дітей до ігрової діяльності та ефективна педагогічна підтримка з боку вихователів* сприятимуть розвитку навичок культури самовираження в конкретних ситуаціях, зумовлених природним і соціокультурним середовищем.

Залучення вихованців до колективної діяльності і спілкування спонукає дітей повідомляти один одному про свої наміри, мотиви і цілі, що веде до появи у них необхідності вчитися виконання певної діяльності, розвитку навичок самоорганізації, формування колективістських почуттів, що, в кінцевому результаті, виражається на проявах елементів їх культури самовираження. Є. Омельченко зазначає, що елементи культури самовираження дошкільників яскраво проявляються у спільній *трудовій діяльності*. Взаємини між дітьми спочатку виникають на основі загального місця або предмета праці. Це поки ще не спільна діяльність, оскільки одні діти вже можуть активно діяти, а інші їх ще тільки пасивно наслідують. При цьому важливе значення має виникнення спрямованості на організацію спільної діяльності [50].

При виконанні будь-якої спільної діяльності діти починають керуватися правилами організації спільної праці, допомагають одноліткам у процесі досягнення мети, поступаються в інтересах справи; проявляють свої комунікативні здібності: уточнюють спільну мету, розкривають її зміст, пов'язують з нею завдання певних

учасників, домовляються про план дій, розподіляють обов'язки. Специфіка спілкування в процесі діяльності полягає не тільки у можливості організації та координації діяльності її окремих учасників, а й забезпечує кожній дитині можливість самовиразитись, продемонструвати свої кращі якості та можливості.

Отже, в період дошкільного дитинства варто розвивати у кожної дитини здатність організовувати і поетапно реалізовувати діяльність, яка потрібна їм для самовираження. Оскільки саме через взаємини в ході виконання ними спільної діяльності найбільш яскраво проявляються елементи культури самовираження кожної дитини.

Педагогічна умова – *вдосконалення мовленнєвої культури педагогів і батьків* потребує спільної роботи закладу дошкільної освіти і сім'ї. Як зазначає А. Богуш, джерелом надходження приємних і неприємних слів у активний словник дитини, форм і способів самовираження дитини виступає доросле оточення. Тому культура самовираження дитини, безперечно, залежить від активного сприяння в цьому з боку дорослих. Саме вони є носіями зразків мовленнєвої поведінки і взаємовідносин у різних комунікативних актах [13]. Так, навчання успішній взаємодії не може обійтися без висловлювання педагогом довіри, підтримки, сподівань, надання права дітям на вираження власної думки; демонстрації вихователем вдалих, "правильних" моделей самовираження, які повинна сприйняти і прийняти дитина, а це обов'язково веде за собою становлення такого елемента культури самовираження, як спосіб комунікативної дії і засіб самоорганізуючої діяльності.

З метою реалізації вищезазначених умов варто вирішити наступні завдання:

- *формувати у дітей* адекватні способи мовленнєвої поведінки, вказуючи на можливості використання у спілкуванні соціально-схвалювальних засобів і способів самовираження, різноманітних позитивних слів, жестів;
- *навчати правильно* добирати відповідні прояви своїх почуттів відповідно до змісту висловлюваного; блокувати неадекватні способи самовираження в процесі комунікації;
- *вправляти* в умінні використовувати прийнятні для оточення способи реагування на різні життєві події;
- *виховувати* культуру людських взаємин, прищеплюючи навички взаємної поваги у спілкуванні та спільній діяльності.

Напрямами подальшої реалізації теоретичного дослідження означеної проблеми є розробка ефективних технологій, підбір

сучасних методів розвитку культури самовираження дошкільників у комунікативній діяльності з урахуванням виділених педагогічних умов. Систематична, послідовна і планомірна робота в даному напрямку, пошук ефективних форм організації спільної діяльності дітей уможливорює створення широкого простору не тільки для засвоєння культурних форм та засобів самовираження, а й сприяють вирішенню проблем соціально-морального розвитку і виховання дитини дошкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абашина Н. Н. Педагогическая поддержка развития коммуникативной культуры детей старшего дошкольного возраста в культурно-игровом пространстве дошкольного учреждения: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Ростов-на-Дону, 2009. 168 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. Москва: Мысль, 1991. 299 с.
3. Аза Л. А. Воспитание как философско-социологическая проблема. Киев: Наукова думка, 1993. 128 с.
4. Аніщук А. М. Педагогічні умови оптимізації процесу мовленнєвого самовираження дошкільників різної статі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2009. 259 с.
5. Артемова Л. В. Моральне виховання дошкільників (Формування суспільних взаємин дітей у грі). Київ: Радянська школа, 1974. 104 с.
6. Артемова Л. В. Формирование общественной направленности ребенка-дошкольника в игре: монография. Киев: Вища школа, 1988. 160 с.
7. Бабич Н. М. Особливості комунікативної діяльності дітей-дошкільників з порушеннями зору та інтелекту. *Сучасне дошкілля: реалії та перспективи*: матеріали V Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (18 жовтня 2012 р., м. Київ). URL: <http://www.ird.npu.edu.ua/files/babuch.pdf>
8. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
9. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2009. 248 с.
10. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 344 с.
11. Бех І. Д. Категорія становлення в контексті розвитку образу "Я" особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3 (16). С. 9–21.

12. Богуш А. М. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти. 4-те вид., доопр. і доп. Харків: Ранок, 2013. 192 с.
13. Богуш А. М. Мова ваших дітей. Київ: Радянська шк., 1989. 130 с.
14. Богуш А. М., Гавриш Н. В. Дошкільна лінгводидактика: теорія і методика навчання дітей рідної мови: підручник / за ред. А. М. Богуш. Київ: Вища школа, 2007. 542 с.
15. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1968. 268 с.
16. Венгер Л. А., Мухина В. С. Психология: учебное пособие для учащ. пед. училищ. Москва: Просвещение, 1988. 336 с.
17. Виготський Л. С. Гра і її роль у психічному розвитку дитини. *Питання психології*. 1966. № 6. С. 62–68.
18. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: Директ-Медиа, 2014. 429 с.
19. Гончаренко А. Комунікативна компетентність – головна мета. *Дошкільне виховання*. 2008. № 7. С. 12–15.
20. Гончаренко А. М. Розвиток мовленнєвої компетентності старших дошкільників: навч.-метод. посіб. до Базової прогр. розв. дитини дошк. віку "Я у Світі". Київ: Світич, 2009. 160 с.
21. Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. Введение в философию образования. Москва: Издательская корпорация "Логос", 2000. 224 с.
22. Гуревич П. С. Психология и педагогика. Москва: Юнити-Дана, 2005. 320 с.
23. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. Москва: Наука, 1982. 159 с.
24. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: в 2 т. / под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко. Москва: Педагогика, 1986. Т. 1: Психологическое развитие ребенка. 318 с.
25. Зимняя И. А. Психология обучения неродному языку. Москва: Русский язык, 1989. 220 с.
26. Зинченко Е. В. Самораскрытие личности как социально-психологическое явление. *Прикладная психология*. 1998. № 5. С. 59–69.
27. Калмикова Л. О. Комунікативний підхід до розвитку мовлення дошкільнят. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1. С. 51–55.
28. Киселева И. Е. Педагогические условия становления социокультурного опыта ребенка-дошкольника в театрализованной деятельности: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 19.00.07. Ростов-на-Дону, 2005. 192 с.

29. Козубовська І. В., Лацанич О. Л. Спілкування в діяльності соціального педагога. Ужгород, 2005. 249 с.

30. Кононко О. Л. Культура самовираження майбутніх педагогів як особистісний феномен. *Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні*: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції. Львів: ГО "Львівська педагогічна спільнота", 2017. С. 13–18.

31. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід): монографія. Київ: Стилос, 2000. 336 с.

32. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): навч. посіб. для вищ. навч. закл. Київ: Освіта, 1998. 256 с.

33. Корепанова М. В. Теория и практика становления и развития образа "Я" дошкольника: монография. Волгоград: Перемена, 2001. 240 с.

34. Крутій К. Л., Котій Н. І. та ін. Формування ключових компетенцій у дітей дошкільного віку в умовах полілінгвальності. *Конспекти занять із навчання української мови і розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку*: метод. посіб. Запоріжжя: ТОВ "ЛІПС" ЛТД, 2007. 248 с.

35. Крутій К. Л. Створення мовленнєвого середовища: теоретичні засади і практична реалізація. 2-ге вид. Запоріжжя: ТОВ "ЛІПС" ЛТД, 2006. 168 с.

36. Леонтьев А. А. Психология общения. 3-е изд. Москва: Смысл, 1999. 365 с.

37. Леонтьев А. А. Психология общения: пособие для доп. образования. 2-е изд., испр. Москва: Смысл, 1997. 365 с.

38. Лідак Л. В. Формування культури спілкування у дітей старшого дошкільного віку у процесі гри: дис. ... канд. психол. наук. Ленинград, 1982. 213 с.

39. Лидак Л. В. Формирование культуры общения у детей старшего дошкольного возраста в процессе игры: автореф. дисс. ... канд. пед. наук / ЛГПИ. Ленинград, 1982. 22 с.

40. Лисина М. И. Проблемы онтогенеза общения. Москва: Педагогика, 1986. 144 с.

41. Львов М. Р. Словарь-справочник по методике преподавания русского языка: пособие для студ. пед. вузов и колледжей. Москва: Изд. центр "Академия"; Высшая школа, 1999. 272 с.

42. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина; науч. ред. Е. П. Ильин. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 352 с.

43. Менг К. Коммуникативно-речевая деятельность старших дошкольников в ситуативной обусловленности (компоненты и градации). *Психолингвистика*: сб. статей / отв. ред. А. М. Шахнарович. Москва, 1984. С. 241–259.

44. Нравственное и трудовое воспитание дошкольников / под ред. С. А. Козловой. Москва: Издательский центр "Академия", 2002. 192 с.

45. Омельченко Е. А. Культура самовыражения: понятие и взаимосвязь компонентов. *Теоретические и методологические проблемы современных наук*: материалы IX Международной научно-практической конференции (Новосибирск, 5 октября 2013 г.). Новосибирск: ООО агентство "Сибпринт", 2013. С. 48–55.

46. Омельченко Е. А. Самовыражение и культура самовыражения личности (педагогический аспект): монография. Новосибирск: ООО агентство "Сибпринт", 2013. 152 с.

47. Омельченко Е. А. Становление культуры самовыражения подростков в условиях индивидуализации обучения: дисс. ... канд. пед. наук. Иркутск, 2004. 174 с.

48. Омельченко Е. А. Самоорганизуемая деятельность – основа культуры самовыражения человека. *Интеллект. Культура. Образование*. 2012. № 4. URL: <http://ladenko-intellekt.esrae.ru/58-273>

49. Омельченко Е. А. Мотивационная составляющая культуры самовыражения личности. *Теоретические и методологические проблемы современных наук*: материалы VIII Международной научно-практической конференции (Новосибирск, 19 июля 2013). Новосибирск: ООО агентство "Сибпринт", 2013. С. 57–66.

50. Омельченко Е. А. Проявление элементов культуры самовыражения детей дошкольного возраста в их взаимоотношениях в совместной деятельности. *Теоретические и методологические проблемы современных наук*: материалы VI Международной научно-практической заочной конференции (Новосибирск, 5 декабря 2012 г.). Новосибирск: ООО агентство "Сибпринт", 2012. С. 64–71.

51. Омельченко Е. А. Становление культуры самовыражения детей 6–7 лет в процессе их личностной подготовки к школе. *Современные проблемы общей и коррекционной педагогики и психологии детства*: материалы VII Всероссийской научно-практической конференции (Новосибирск, 16–17 мая 2011) / под ред. А. Ю. Зверковой, У. М. Дмитриевой. Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2012. С. 88–91.

52. Онищук І. А. Актуальність підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів до культури самови-

раження. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія "Педагогіка"*. 2017. Вип. 7. С. 120–128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkogpth_2017_7_18

53. Онищук І. А. Психолого-педагогічний аспект проблеми формування культури самовираження майбутніх фахівців дошкільної освіти. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія "Педагогіка"*. 2018. Вип. 9. С. 60–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkogpth_2018_9_8

54. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. Санкт-Петербург: ИГУП, 1999. 592 с.

55. Пентилюк М. І., Марунич І. І., Гайдаєнко І. В. Ділове спілкування та культура мовлення: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2010. 224 с.

56. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва: Политиздат, 1982. 255 с.

57. Петровский В. А. Личность: феномен субъектности. Ростов-на-Дону, 1993. 345 с.

58. Пироженко Т. А. Развитие коммуникативно-речевых способностей детей старшего дошкольного возраста: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Киев, 1995. 213 с.

59. Піроженко Т. Психологія розвитку дитини дошкільного віку. Запоріжжя: ТОВ "ЛІПС ЛТД", 2003. 168 с.

60. Піроженко Т. О. Психічний розвиток дитини дошкільного віку: досвід роботи сучасного дошкільного навчального закладу. 2-ге вид., стереот. Запоріжжя: ТОВ "ЛІПС", 2003. 168 с.

61. Прохорова С. А. Формирование культуры самовыражения учащихся в условиях художественно-творческой деятельности: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Владимир, 2009. 21 с.

62. Развитие общения дошкольников со сверстниками / под ред. А. Г. Рузкой. Москва: Педагогика, 1989. 156 с.

63. Развитие общения у дошкольников / под ред. А. В. Запорожца, М. И. Лисиной. Москва, 1974. 288 с.

64. Рубинштейн С. Л. К вопросу о языке, речи и мышлении. *Вопросы языкознания*. 1957. № 2. С. 43–52.

65. Савченко М. Теоретичні засади формування комунікативних умінь дітей старшого дошкільного віку. *Освітній простір України*. 2014. № 1. С. 141–146.

66. Середюк Л. А. Педагогічні умови оптимізації особистісного самовираження старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Рівне, 2002. 18 с.

67. Смирнова Е. О., Холодоморова В. М. Межличностные отношения дошкольников. Диагностика, проблемы, коррекция. Москва: ВЛАДОС, 2003. 160 с.

68. Становлення внутрішньої картини світу дошкільника: монографія / Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, О. О. Вовчик-Блакитна та ін.; за ред. Т. О. Піроженко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 236 с.

69. Столович Л. Н. Жизнь – творчество – человек: функции художественной деятельности. Москва: Политиздат, 1985. 415 с.

70. Сущинська Т. Особливості образу "Я" дітей дошкільного віку. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія "Філософія, педагогіка, психологія"*. 2013. Вип. 28. С. 162–168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2013_28_34

71. Узнадзе Д. Н. Общая психология / пер. с грузинского Е. Ш. Чомахидзе; под ред. И. В. Имедадзе. Москва: Смысл; Санкт-Петербург: Питер, 2004. 413 с.

72. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. Москва: Наука, 1966. 431 с.

73. Ушакова Т. Н. Психология речи и психолингвистика. *Психологический журнал*. 1991. Т. 12, № 6. С. 12–24.

74. Федоренко Л. П. Методика развития речи детей дошкольного возраста: пособие для учащихся дошк. пед. училищ. Москва: Просвещение, 1977. 239 с.

75. Філософія: навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. Л. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. Київ: Вікар, 2000. 624 с.

76. Шкуратова И. П. Мотивация самораскрытия в межличностном общении. *Психологический вестник*. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1998. С. 315–323.

77. Шкуратова И. П. Самовыражение личности в общении. *Психология личности: учебное пособие* / под ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. Москва: ЭКСМО, 2007. С. 241–265.

78. Ярошевский М. Г. История психологи: учебное пособие. 3-е изд., дораб. Москва: Мысль, 1985. 575 с.

79. Эльконин Д. Б. Детская психология: учеб. пособ. для студ. вузов. 2-е изд., стереотип. Москва: Академия, 2005. 384 с.

80. Эльконин Д. Б. Психология игры. 2-е изд. Москва. Гуманит. изд. центр "ВЛАДОС", 1999. 360 с.

ПІСПЯМОВА

Готуючи до видання матеріали колективної монографії, обираючи алгоритм їх викладу, роблячи смислові наголоси на певних положеннях, визначеннях, концептуальних підходах, важливих для професійного виконання студентами наукової роботи та майбутньої педагогічної діяльності, автори прагнули розкрити найважливіші й недостатньо розроблені у вітчизняній дошкільній педагогіці аспекти соціально-морального розвитку і виховання дітей дошкільного віку, викласти їх доступно й водночас науковою мовою.

Автори монографії у своїй роботі керувалися розумінням, що освіта майбутніх фахівців дошкільної сфери є процесом не лише педагогічно організованої й планомірної соціалізації молодої людини, але й процесом її індивідуалізації, розвитку соціально-ціннісної активності, прищеплення навичок творчого самовираження й ефективної самоосвіти. Адже головною метою інноваційної освіти сьогодні є створення сприятливих умов для реалізації і розвитку творчого потенціалу особистості.

Авторський колектив усвідомлював: з огляду на те, що ми живемо у новій соціальній реальності, важливо збагачувати уявлення студентської молоді про її специфіку, суперечності і ризики; формувати в них реальну соціальну картину світу; орієнтувати навчальні плани на відображення сучасної соціальної ситуації розвитку дітей 3–6/7 років; оновлювати зміст, форми і методи соціально-морального розвитку і виховання "нової" дитини.

Автор кожного розділу виходив з того, що рушійною силою процесу підготовки майбутніх фахівців дошкільної сфери є їхній *пізнавальний інтерес*. Ми розуміли: завдяки синтезу особистісного досвіду з соціальним, відображеним і закріпленим у наукових поняттях, стає більш зрілим світобачення студентів, усвідомлюється значущість обраної професії, посилюється індивідуальна та соціальна мотивація, формується активна за формою і моральна за змістом життєва позиція, об'єктивується *педагогічна рефлексія* – важливий компонент освітнього процесу. Він вкрай необхідний для розвитку у студентської молоді уміння долати інертність сприймань, уявлень і суджень; для формування в неї здатності аналізувати, критично оцінювати й вносити доцільні корективи у власні навчальні та педагогічні дії; диференціювати й об'єктивно фіксувати свої здобутки і прорахунки.

З огляду на те, що кожний з авторів монографії одночасно є викладачем певної навчальної дисципліни у майбутніх освітян-дошкільників, усі вони одностайні в тому, що надійним гарантом активності студента є можливість оволодівати знаннями та виконувати діяльність, які мають для нього безумовний смисл, цікаві та потрібні йому, завдяки яким він може проявити та реалізувати себе, визначити свої домірне місце у широкому світі. Складість, багатоаспектність проблеми соціально-морального розвитку і виховання дошкільників дозволяє студентській молоді відкрити для себе невідоме їй раніше, подивитися на знайоме під новим, неочікуваним кутом зору, реалізувати свої індивідуальні та соціальні здібності й нахили як в опануванні знань, так і у дослідженні певного аспекту зазначеної проблеми.

Поданий в монографії детальний аналіз підходів філософів, психологів, педагогів до вивчення важливих аспектів соціально-морального розвитку і виховання дошкільників спрямований на активізацію інтересу студентів до означених напрямів наукової роботи та майбутньої педагогічної діяльності; розширення і систематизацію знань про сутність таких понять, як адаптація, соціалізація, соціально-моральне здоров'я особистості, самостійність дошкільника, культура самовираження дитини в комунікативній діяльності, здорова совість як показник особистісного зростання, патріотичне виховання як важлива складова соціально-морального виховання, відхилення в поведінці дитини та стратегія їх усунення, уміння долати страх як інтегральна характеристика розвитку емоційно-вольової сфери дошкільника.

Шляхи, методи, форми і засоби упровадження визначених авторами монографії педагогічних умов в освітній процес дошкільного закладу з метою оптимізації процесу соціально-морального розвитку і виховання дітей дошкільного віку розкриватимуться у відповідних розділах навчально-методичного посібника "Соціально-моральне виховання дошкільника: дослідно-технологічні аспекти".

Успішне дослідження феномену соціально-морального розвитку і виховання дошкільників, а з часом і ефективна реалізація сьогоднішніми студентами означених в даній монографії наукових підходів у власній педагогічній діяльності передбачає, що майбутні вихователі закладів дошкільної освіти самі соціально-морально виховані, культурні люди, здатні налагоджувати конструктивну й гуманістично спрямовану взаємодію з людьми, що оточують, контролювати й регулювати її.

Студент, що готує себе до ефективної педагогічної діяльності у сучасних соціальних умовах, має вірити: у важливість свого призначення; у доцільність і спроможність реалізації основних ідей соціально-морального розвитку, закладених у даній монографії; у необхідність відродження духовної культури; в існування запиту науки і практики на новітні технології соціально-морального виховання "нової" дитини; у значущість уміння жити у згоді з собою та у злагоді з довкіллям.

Наукове видання

СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНИЙ РОЗВИТОК
І ВИХОВАННЯ ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Укладачі:

Кононко Олена Леонтіївна,
Пихтіна Ніна Порфирівна,
Матвієнко Світлана Іванівна,
Аніщук Антоніна Миколаївна,
Бобро Лілія Вікторівна,
Лісовець Оксана Вікторівна

За загальною редакцією
Кононко Олени Леонтіївни

Коллективна монографія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – Н. О. Приходько
Літературне редагування – А. М. Конівненко, О. М. Лісовець

Підписано до друку 15.05.2020
Гарнітура ComputerModern
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 16,70
Обл.-вид. арк. 16,73

Папір офсетний
Тираж 55 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3-А
(04631) 7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.